

Кайыпова К.Ө.

АСАН ЖАКШЫЛЫКОВДУН АҢГЕМЕЛЕРИНИН ИДЕЯЛЫК-КӨРКӨМДҮК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ ЖАНА ПОЭТИКАСЫ

Кайыпова К.О.

ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ И ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ И ПОЭТИКА РАССКАЗОВ АСАНА ЖАКШЫЛЫКОВА

K.O. Kaiylova

THE IDEOLOGICAL AND LITERARY PECULIARITIES AND ASAN JAKSHYLYKOV'S POETICS OF STORIES

УДК: 82-8:82-9(575.2) (04).

Поэтика – түшүнүгү болсо байыркы мезгилде эле гректерде Аристотелдин философиялык трактатында («поэтика» грек тилинен которгондо – «жаратуу», «жасоо» дегенди түшүндүргөн) пайдаланылып, жалпы эле көркөм адабият жөнүндөгү илимди түшүндүргөн. Ал эми XIX кылымдагы лингвистикадагы, психологиядагы илимий ачылыштар «поэтиканы» адабият теориясынын объектисине киргизип, фольклористиканын, антропологиянын, культурологиянын карамагында карап калган. Кеңири мааниде адабий доордун поэтикасы, адабий багыттын (романтизм, реализм ж.б.) поэтикасы, ар бир жазуучунун поэтикасы, сыяктуу маанилерге ажырап, баыпкы маанисине караганда ойлор алда канча кеңейген. Асан Жакшылыковдун аңгемелериндеги сюжет жана фабула меселелерин анализге алууда «Тандалган чыгармалардын IV томдугу» (1999), «Ыр дүйнө жана элет аңгемелери» (2005), «Элет аңгемелери» (2020) деп аталган, ар кайсы жылда жарыяланган жыйнактарындагы идеялык-көркөмдүк деңгээли жакшы иштелип, салмактуу ойлор айтылган аңгемелерине басым жасап, сюжетти иштеп чыгууда чыгармачылык өсүш процесси кандай жүргөнү эске алынды.

Негизги сөздөр: сюжет, фабула, ой, образ, кульминация, окуя, психология, эмоция, позиция, кечиримдүүлүк.

Понятие «поэтика» использовалось в Древней Греции в философских трактатах Аристотеля («поэтика» по-гречески означает «творение», «создание») и объясняло художественную науку в целом. Научные открытия в лингвистике и психологии XIX века сделали «поэтику» предметом теории литературы и поставили ее под юрисдикцию фольклора, антропологии и культурологии. В широком смысле поэтика литературной эпохи, поэтика литературного направления (романтизм, реализм и др.), поэтика каждого писателя делятся на такие значения, а идеи гораздо шире первоначального смысла. Анализ сюжета и вопросов фабулы в рассказах Асана Жакшылыкова «Тандалган чыгармалардын IV томдугу» (1999), «Ыр дүйнө жана элет аңгемелери» (2005), «Элет

аңгемелери» (2020), вышедших в разные годы, идеологический и художественный уровень сборников был хорошо проработан, с упором на рассказы с уравновешенными идеями, а при разработке сюжета учитывался процесс творческого роста. Анализ сюжета и вопросов фабулы в рассказах Асана Жакшылыкова «Тандалган чыгармалардын IV томдугу» (1999), «Ыр дүйнө жана элет аңгемелери» (2005), «Элет аңгемелери» (2020), вышедших в разные годы, идеологический и художественный уровень сборников был хорошо проработан, с упором на рассказы с уравновешенными идеями, а при разработке сюжета учитывался процесс творческого роста.

Ключевые слова: сюжет, фабула, образ, идея, кульминация, события, психология, эмоция, позиция.

The concept of "poetics" was used in ancient Greece in the philosophical treatises of Aristotle ("poetics" in Greek means "creation", "creation") and explained artistic science as a whole. Scientific discoveries in linguistics and psychology of the 19th century made "poetics" the subject of literary theory and placed it under the jurisdiction of folklore, anthropology and cultural studies. In a broad sense, the poetics of the literary era, the poetics of the literary trend (romanticism, realism, etc.), the poetics of each writer are divided into such meanings, and ideas are much broader than the original meaning. Analysis of the plot and issues of the plot in the stories of Asan Dzhakshylykov "Tandalgan chygarmalardyn IV tomduhu" (1999), "Yr duynu zhana elet agemeleri" (2005), "Elet agemeleri" (2020), published in different years, the ideological and artistic level of the collections was good elaborated, with an emphasis on stories with balanced ideas, and the development of the plot took into account the process of creative growth.

Key words: plot, image, idea, culmination, position, events, psychology, emotion, forgiveness.

«Поэтика» түшүнүгү болсо байыркы мезгилде эле гректерде Аристотелдин философиялык трактатында («поэтика» грек тилинен которгондо – «жаратуу», «жасоо» дегенди түшүндүргөн) пайдаланылып, жалпы эле көркөм адабият жөнүндөгү илимди түшүндүргөн. Айрыкча метафизикалык филосо-

фиянын объектиси катары кабыл алынып, адамда жаш кезинен тарта кандайдыр бир объектиге же окуяга болгон таасирленүү болуп, жан дүйнөсүн ырахатка толтуруп келет жана мындай процесс комедиялык жана трагедиялык багытта ишке ашып, адамдын жандүйнөсүн катарсиске жеткирет деп эсептелген. Байыркы грек философиясынан тарта илим-билимдин өнүккөн XXI кылымына чейинки татаал мезгилди басып өтүүдө «поэтика» термини маанилик жактан көптөгөн өзгөрүүлөргө дуушар болду. Аларды негизинен эки мезгилге бөлүп карап келишет.

1. Антикалык мезгилден тарта XVIII-XIX кылымга чейин.

2. XIX кылымдан азыркы убакка чейин Аристотелдин иштеп чыккан көз карашы үстөмдүк кылып жүрүп олтурган. Ал эми XIX кылымдагы лингвистикадагы, психологиядагы илимий ачылыштар «поэтиканы» адабият теориясынын объектисине киргизип, фольклористиканын, антропологиянын, культурологиянын карамагында карап калган. Кеңири мааниде адабий доордун (Ренессанс, Реформация ж.б.) поэтикасы, адабий багыттын (романтизм, реализм ж.б.) поэтикасы, ар бир жазуучунун (Пушкин, Достоевский) поэтикасы, фольклордук чыгармалардын (жомоктор, эпостор) поэтикасы сыяктуу маанилерге ажырап, баштапкы маанисине караганда ойлор алда канча кеңейген. Н.Д.Тамарченконун сөзү менен айтканда: «За характерными для романтизма декларациями об отказе от «правил» поэтики стоит разрушение прежних традиционных связей между композиционными и стилистическими особенностями произведения, с одной стороны, и его тематикой – с другой. Поэтому именно с эпохи романтизма обычно начинают отсчет периода, в который литературный жанр – в прежнем и, как кажется, единственно возможном его понимании – как будто перестает существовать [1, 95-6.].

Жыйынтыгында адабияттын теориясындагы көркөм чыгармалардын жанры, композициясы, сюжети изилдөө объектиси болсо, ал эми поэзия жанрында ырдын түзүлүшү, ыргагы, уйкаштыгы жана стилдик өзгөчөлүгүнн тартып, ссюжеттик-композициялык курулушуна чейин каралып калды.

Адабият таануунун теориялык маселелеринин ичинен сюжет жана композиция көп учурда илимий изилдөөнүн чордонунда болуп, анын тегерегинде талаш-тартыш ушул көзгө чейин уланууда. Г.Н. Поспеловдун пикири боюнча сюжет окуянын мезгил-мейкиндиктеги жайгашуусу катары көрүнөт, сюжеттин өзөгүн конфликт түзөт, башкача айтканда, сюжет мүнөздүн таржымалы деп атасак туура болот.

К.Асаналиев менен Р.Кыдырбаева түзгөн “Адабият таануу терминдеринин сөздүгүндө: «Сюжет – эпикалык, лиро-эпикалык, драмалык чыгармалардын мазмунунда берилген окуялардын, турмуштук кубулуштардын өз ара тыгыз байланышы жана ыргак менен улам өнүгүп-өсүп отурушу» [2, 485-6.].

Окумуштуулардын көз карашында сюжет 3 түрдүү функцияны аткарат: а. Чыгармада сүрөттөлүп жаткан окуянын баарын бириктирет; б. Каармандардын аң-сезиминин жана психологиялык ал-абалынын ачылышына алып келет; в. турмуштук карама-каршылыктар менен конфликттик кырдаалдарды түзүп берип, каармандын образынын ачылышына алып келет. Ошондуктан сюжеттин өнүгүшү мүнөз менен тыгыз байланышта каралып, чыгармадагы конфликт же каармандын мүнөзүнүн ачылышы менен шартталат. Бардык чыгармалардын негизин конфликттин өнүгүшү түзүп, ал мүнөздөрдүн кагылышуусунан чыгат. Сюжет реалдуу турмуш менен каармандардын өз ара байланыш түйүнүн түзүп, алардын мүнөзүнүн калыптанышын, кайгы-кубанычтарын чагылдырат.

Бирок эпикалык жана драмалык чыгармаларда каармандын башынан өткөн окуялар, турмуштук кырдаалдар, жагдайлар баяндалат. Дал ушундай баяндалган окуялар, турмуштук кырдаалдар А.Н.Веселевскийдин («Сюжеттердин поэтикасы») көз карашында көркөм чыгарманын сюжети деп аныкталып келген. Бирок XX кылымдагы орус формализм мектебинин өкүлдөрү Б.В. Томашевский, В.Б. Шкловский сюжет маселесине жаңыча көз карашын билдирип чыгышкан. Тактап айтканда, окуялардын жүрүшү, кыймылы, кырдаалы фабула деп аталып, ал эми анын көркөм иштелип чыгышы сюжет деп аталган.

Сюжеттин курамына камтылган ар кандай процесстерди адабият теориясында ар бирин ар башкача атап келишет. Жыйынтыгында, алар: пролог, экспозиция, окуянын өнүгүшү, окуянын түйүндөлүшү, кульминация, окуянын чечилиши, эпилог дегендерден турат.

Көркөм чыгарманын теориялык өзөгүн түзгөн композиция тууралуу М.М.Бахтин, П.А.Флоренский, Б.А.Успенский сыяктуу окумуштуулар теориялык көз караштарында ар тараптуу пикирди карманып келишкен. Тактап айтканда, М.Бахтин композиция тууралуу: «Есть необходимости различать «эстетический объект» и «внешнее», «материальное» произведение и, в соответствии с этим, - строго разграничивать «архитектонические формы», которые «входят в эстетический объект», и «композиционные формы», которые «организуют материал». «Архитектоника» - структура эстетического объекта; «композиция» -

структура произведения, понятая телеологически, как осуществляющая эстетический объект» [3, 16-21-66.] - деп чыгармадагы эстетикалык жүктү көтөрүп жүргөн объектинин (архитектоника) максатына жетиш үчүн колдонулган көркөм чыгармадагы каражат деп эки талаада айырмалай билиш керек деген ойдо болгон.

Асан Жакшылыковдун аңгемелеринин поэтикалык өзгөчөлүгүн көрсөтүш үчүн эки максатта иш алып барууну туура көрдүк:

Биринчи, Асан Жакшылыковдун чыгармаларындагы сюжет жана фабула маселеси;

Экинчи, Асан Жакшылыковдун аңгемелериндеги композиция маселеси (диалог).

1. Асан Жакшылыковдун аңгемелериндеги сюжет жана фабула

меселерин анализге алууда «Тандалган чыгармалардын IV томдугу» (1999), «Ыр дүйнө жана элет аңгемелери» (2005), «Элет аңгемелери» (2020) деп аталган, ар кайсы жылда жарыяланган жыйнактарындагы идеялык-көркөмдүк деңгээли жакшы иштелип, салмактуу ойлор айтылган аңгемелерине басым жасап, сюжетти иштеп чыгууда чыгармачылык өсүш процесси кандай жүргөнү эске алынды.

Асан Жакшылыковдун «Мүчө», «Момун», «Данкилдин ооматы» (1999), «Көр казгандар», «Кодура», «Атаандаштар» (2005), «Шайды оодарган шайлоо, ай» (2020) аңгемелериндеги сюжеттик курулуш ушундай, окуялар лирикалык каарман тарабынан баяндалып жүрүп олтурат. Лирикалык каарман чыгармадагы каармандар менен тааныштырып, андагы окуялардын өнүгүшүн, численишин колго алып, окуянын кульминациялык чекитин коет. Мындай көрүнүш алгачкы жазылган чыгармаларынан тарта акыркы жарыяланган аңгемелерине чейин кездешет.

«Момун» деп аталган аңгеменин фабуласы – Сейдакмат деген дүкөнчү менен уруша кеткен бакан-ооз киши, анын дүкөнүнө Сталиндин сүрөтүн илип, эки көзүн мык менен кадап, эл башчыны шылдыңдап жатат деген доомат коюп, он жылга кестирип жиберет. Кийин бир айылда жашап калса дагы экөө бири-бири менен сүйлөшпөйт. Акырында бакан-ооз киши дүйнөдөн өткөндө Сейдакмат чал көз көрсөтүп келип, кечке өкүрүп ыйлайт. Ушул эле окуяны лирикалык каармандын позициясында «Жакшы адам каза болгондо сүт жаан жаап жиберет дечү эле. Күн, капырай, жерди куйкалап жиберчүдөй болду го! Ушу ысыкта «Куранда» узакка созуп жатып алган молдо менен, жана сөөк жууй баштаганда өкүрүп келген Сейдакмат чал убакытты кармап, чогулган элди ачуу тийген

күнгө тим эле шишкебек кылышпадыбы» [4, 204-6.]. деп чыгармадагы каармандар менен тааныштырып, «Жакшы адам каза болгондо сүт жаан жаап жиберет дечү эле. Күн, капырай, жерди куйкалап жиберчүдөй болду го!» деген сүйлөмдөр аркылуу окурманга өтүп кеткен кишинин образын ачуудагы алгачкы кадамдарын жасап жатат.

«Калыстыгыңан айлайын, Жараткан! – деп кайрадан башынан кирип, «Момунум эле, Момунум!» деп ыйлап жаткан Сейдакмат чалды көргөн лирикалык каарман өтүп кеткен кишинин абдан жакын тууганы окшойт го деп ойлоп аңгемемдеги окуя улана баштайт. Маркумду коюп келгенден кийин баягы киши жөнүндө кызыгып кандай тууганы болот деп сурап киргенде: «Жакыны болбой калсын, өлгөн киши анын анык касы» деп жооп айткан жери чыгарманын кульминациялык чекити деп алсак болот. Анткени өтүп кеткен киши менен Сейдакматтын ортосундагы конфликттин жеткен чеги болуп, мындан кийин окуя чечмелене баштайт. Аңгемедө билинип-билинбей айтылган сөздөр, тактап айтканда, «Калыстыгыңан айлайын, Жараткан!», атынан айтпай «Момунум эле, Момунум!» деп өкүрүп келгенде Сейдакмат кыргыздын каада-салтында өтүп кеткен маркумга топурак салуу милдет, бирок он жыл түрмөгө олтургузган адамга келүү оңойго турбаган иш экенин жан дүйнөсүндөгү конфликт менен берип жатат. Жыйынтыгында он жыл түрмөгө олтургузган адамга Сейдакмат пенделик милдетин аткарып топурак салып келгени менен окуянын чечмелениши жүрүп жатат. Акырында лирикалык каармандын сөзү аркылуу автор жыйынтык чыгарып, Сейдакматтын кечиримдүүлүгүн, кең пейилдигин айтып, окурмандарды кечиримдүүлүккө, улуулукка чакырат. Негизи башка аңгемелерине караганда каармандын образын ачууда терең психологиялык кырдаалды түзүп берип, образды ачканга аракет кылган.

«Мүчө» деп аталган аңгемеси деле Момундагы көтөрүлгөн идея менен тушташ, болгону драмалуу сатира менен чагылдырат. Чыгармада берилген көркөм сюжет менен анын фабуласы бирин-бири кайталайт. Анткени лирикалык каарман мезгил-мейкиндик жактан кеңири алкакты өз кучагына алып, каармандардын образынын ачылышына негиз болгон эмес. Жазуучу Сейдакматтын («Момун») образына караганда Ошукенин образына сатиралык көркөмдүк кошуп, маркумду акыркы узатуу салты өз максатынан ажырап баратканын көрсөтүп жатат. Чөп алып кеткени барган лирикалык каарманды «Балакетинди алайын, ырас келбединби, бир эркек көзүмдөн учуп

турду эле ушундай да акжолтой болосуңбу, сийдигинди ичейин» деп башталып, чыгарманын экспозициясы Ошукенин кырс мүнөзү, анын чоңдорду кабыл алган үйлөрү жана жап-жаңы өтүгүн кийип, көз айнегин тагынып, Солтонкулдун кемпирине топурак салганы бараткан жерине чейин каарман жана окуя өтүп жаткан жер жөнүндө кабар берип, окуянын өнүгүшүн шарттап жатат. Лирикалык каарман Ошукенин чыдамсыздык менен күтүп, жалынып жалбарып отуруп, кычыраган кийимдерин кийип баратканда абдан жоопкерчилик ишке баратканын болжойт. Чындыгында акыркы сапарга кетип жаткан адамга топурак салуу ар бир инсандын милдети. Бирок Ошукенин максаты: «Бу кемпир жөн кемпир эмес, жеткен бай немелер, мүчө алабыз» деген ниет менен барат. Болгондо да мүчө бергени келгенде: «Эскиче айтканда, өлгөн кемпир кочкорлук сарыбагыш элинен экен, ошондуктан оболу эле: «Бугудан Жаманактан ким бар мүчө алсын», – деп жарыя салып калды, дым деген киши жок, чыйпыйым чыгып кетти, көлөкө болбогонумда «Мен!» деп кыйкырып иймек белем ким билет, каап Ошукем эми чыкпайбы дегенче болбой: «Ошукем жүрбөдү беле, Ошукеме бергиле!» - деп өлүктү жамгаргандардын бирөө. Ошукем деле шашпайт, өзү атайы эле ошо «мүчө» үчүн келсе да, жарыяны кулагы небак угуп, небак не болорун билип турса да, ого бетер абдериет күтүп, кайран Ошукем, бирдин айындай чоюлуп, өтө шашпай, көпчүлүктүн алдында өтө бир менменсинип, «мүчө» алганга көңүлү келбегенсип дындыйып, обком басыш менен, жан жөөкөрүн ээрчитип, сөөлөттүү басып барды белем, мага кызыл аянтта Гагарин килем бетинде бара жаткандай сезилди, колхоздун ушу машинесин кайра айылга барганда кармата берип, Ошукеме жан-жөөкөр эле болуп алгым келип кетти [4, 211-б.] - деп сүрөттөп жатат.

Адабият терминдеринин жогорку сөздүгүндөгү маалымат боюнча комедиянын эки түргө бөлүп карасак болот:

1. Кырдаалдын негизинде түзүлгөн.

2. Мүнөздүн негизинде түзүлгөн комедиялык чыгармалар деп. Асан Жакшылыков Ошукенин образын кырдаалдын негизинде ачканга аракет көрүп жатат. Андан тышкары «Сейдикерим», «Сый», «Атаандаштар» сыяктуу ж.б. аңгемелеринде комедиялык кырдаалды түзүп берип образын ачканга аракет көрөт. Бирок лирикалык каарман аркылуу баяндоо менен чектелип, кырдаалдын да конфликттик учурлары иштелбей калган. Ошукенин образына

окшош иштелип калган образдар – Сейдикерим («Сейдикерим»), Сейдикерим («Сый»), Султанбай дүкөнчү («Султанбай дүкөнчү») сыяктуу ж.б. алып карасак болот. Ал эми Тотуянын («Атаандаштар») образын берүүдө комедиялык кырдаалдарды бир топ алгылыктуу иштеп чыгып, Мамбет экөөнүн ортосундагы конфликт аркылуу образын ачып берген. Ошукенин, Сейдикерим, Султанбай дүкөнчүнүн образын ачууда конфликттик кырдаалдарды түзүп берип, дагы тереңдетип иштеп чыкканда, мындан дагы таасирдүү чыкмак деп ойлойбуз.

«Көр казгандар» деп аталган аңгемеси 2005-жылы жарыяланган жыйнагына кирип, алардын арасынан башка аңгемелерине караганда салмактуу ойлорду айтып, идеялык-көркөмдүк деңгээли жакшы иштелген. Бул чыгармада автордук баяндоо аркылуу Абды, анын аялы Айша жана досу Эсенбай, чогуу иштеген Чымырбектин образынын психологиялык ал-абалын тереңден иштеп, конфликттик кырдаалдарды түзүп берип образын ачкан. Аңгеменин окуялык фабуласы Абдынын жакын тууганы Бекмамыттын дүйнөдөн өтүшүнөн башталып, досу Эсенбай экөө жалданма жумушчудай көр казуу милдетин мойнуна алып, кошумча жумушчу күч катары Чымырбекти кошуп алып, көр казып жаткан учурлары сүрөттөлөт. Ал эми сюжети деле ушундай өңүттө уланып, фольклордук мотивде кайталанган. Анын үстүнө чыгармада автордук баяндоо жүрүп, эч бир каармандын жан дүйнөсүндөгү толгоонуулар өзүнүн сөзү менен берилбейт. Мүмкүн Абдынын позициясында дүйнөгө болгон көз карашын бергенде чыгарманын салмактуулугу артмак.

Асан Жакшылыковдун чыгармаларындагы сюжет куруу өзгөчөлүгү мындан көрүнөт: ал чыгармадагы эң негизги жүктү лирикалык каарманга ыйгарып, мүнөздөрдүн кагылышын да, каармандардын эмоциялык-психологиялык абалын да, сюжеттик киришүү, окуялардын өнүгүү, чечмелениш, жыйынтыкты да өзү чыгарат.

Адабияттар:

1. Тамарченко Н.Д. Теория литературы // Методологические проблемы теории рода и жанра в поэтике XX века. Т. 3 - М., 2003.
2. Асаналиев К. жана Кыдырбаева Р. Адабият таануу терминдеринин сөздүгү. - Б.: 2004.
3. Бахтин М. Проблема содержания, материала и формы в словесном художественном творчестве. - М., 1986.
4. Асан Жакшылык Нур. Элет аңгемелери. - Б., 2020.